

Contribució de l'Institut Cartogràfic de Catalunya a
l'Any Internacional de l'Estadística

La composició de la toponímia de Catalunya

Els genèrics dels topònims catalans i la seva distribució dialectal

“Toponímia i estadística”

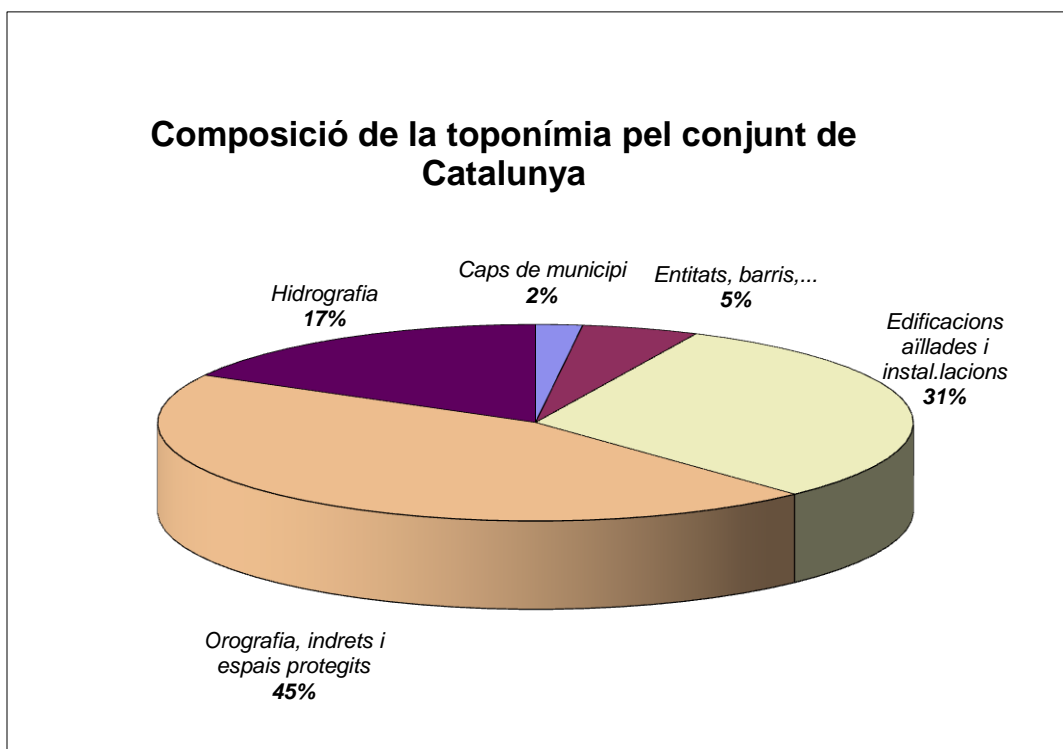
ICC, juliol de 2013

La composició de la toponímia de Catalunya

Nombre de topònims i composició de la toponímia d'un determinat territori

El nombre total de topònims es troba en estreta relació amb l'escala de representació cartogràfica i amb el tipus de mapa. En aquest sentit, la densitat toponímica d'un territori té molt a veure amb l'escala de representació cartogràfica a partir de la qual s'ha fet l'extracció dels noms. En general, a escales de més detall (1:25 000, 1:10 000, 1:5 000...), els totals i les mitjanes de densitat toponímica són més elevades que a petites escales (1:50 000, 1:100 000, 1:250 000...). *El Nomenclàtor Oficial de Toponímia Major de Catalunya*, conté 52.700 topònims i la seva representació gràfica és a escala 1:50 000. La mitjana és d' 1,64 topònims/km².

Cal destacar les notables diferències existents en la composició toponímica de les comarques. En comarques molt humanitzades com el Maresme, el Vallès Occidental o el Baix Llobregat , el percentatge de noms de lloc que fan referència a la instal·lació humana sobre el territori (caps de municipi, cases, urbanitzacions, instal·lacions, equipaments) és molt més elevat que en comarques com l'Alta Ribagorça, el Pallars Sobirà o l'Alt Urgell on, per contra, el nombre de topònims que designen elements del relleu (orònims), assoleix percentatges molt elevats en relació als noms de lloc de la pròpia comarca.

El càlcul d'aquests valors s'ha realitzat a partir de la base de dades que conté el "*Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*" a escala 1:50 000

Conceptes geogràfics

Els percentatges que identifiquen cada tall del gràfic són el resultat de l'agrupament dels diferents conceptes geogràfics que formen la toponímia de cada comarca. Els agrupaments resultants són els següents :

Poblament

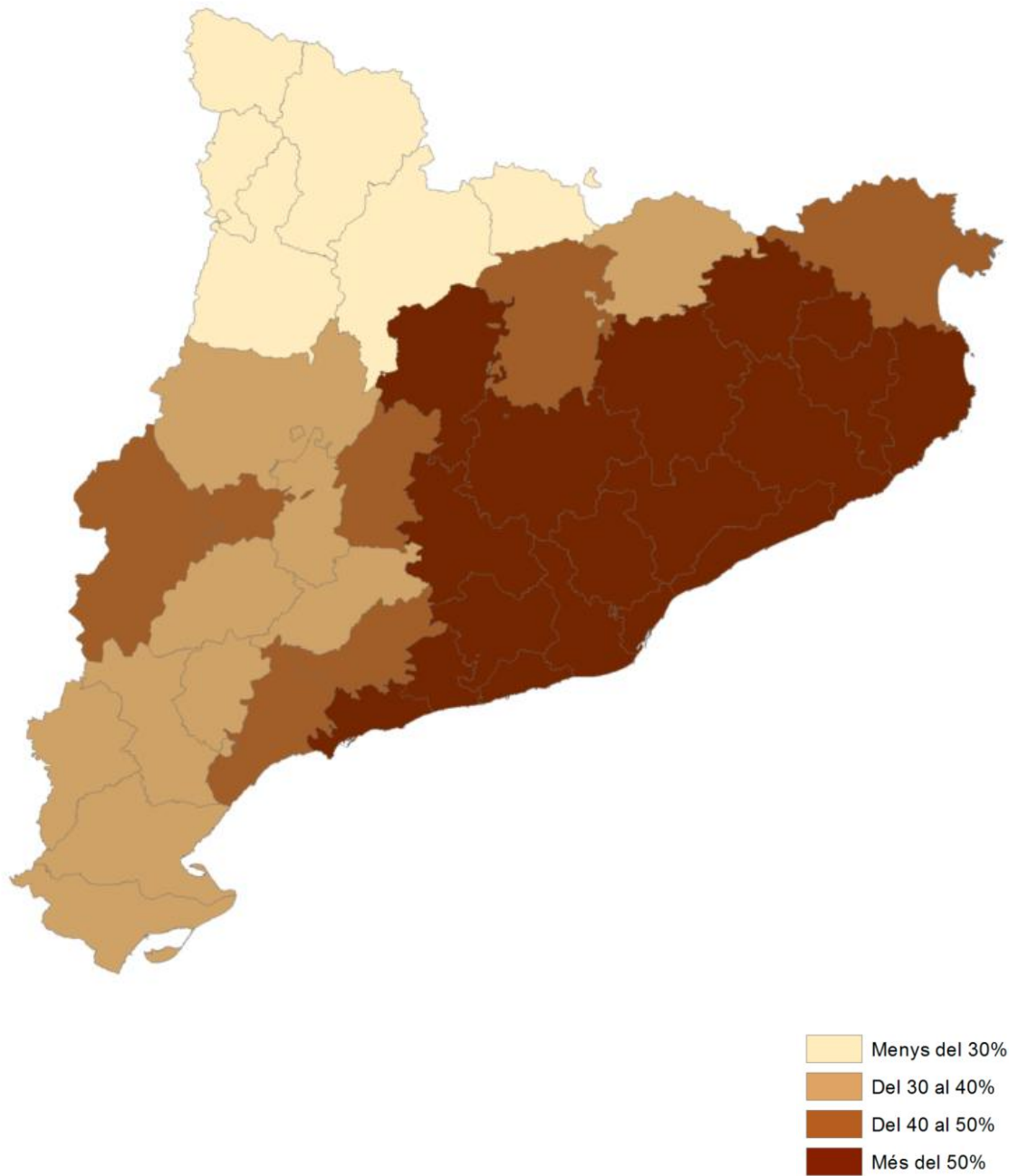
<i>Caps de municipi</i>	Nom dels caps de municipi i nom dels municipis en què la seva denominació no és coincident amb la del cap municipal.
<i>Entitats, barris...</i>	Altres entitats de població com barris, veïnats, urbanitzacions, disseminats...
<i>Edificacions aïllades i instal·lacions</i>	Comprèn altres elements d'instal·lació humana com cases, masos, edificis religiosos aïllats, castells, fàbriques, equipaments públics, instal·lacions...
<i>Orografia, indrets i espais protegits</i>	Cims, serres, planes, valls, boscos, indrets i paratges, toponímia del litoral. Espais protegits d'interès natural...

Hidrografia

Cursos fluvials: rius, torrents, sèquies. Pantans, fonts...

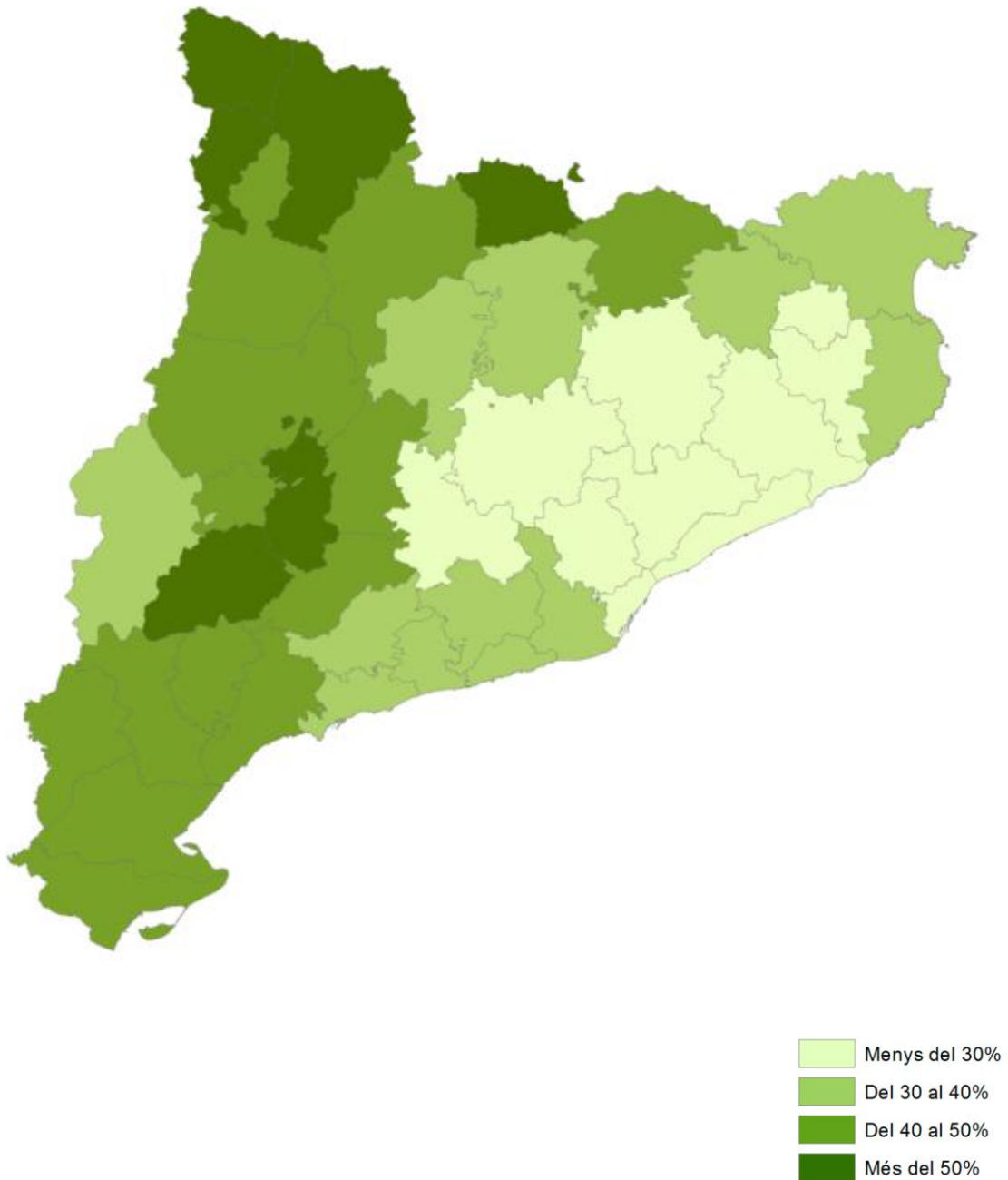
Per a representar gràficament aquests valors, s'han creat tres grans grups que són els que es presenten en els següents mapes temàtics: poblament o instal·lació humana sobre el territori, orografia i hidrografia. El primer concepte (poblament), agrupa els conceptes anteriorment desglossats de caps de municipi, entitats de població i edificacions aïllades.

Poblament

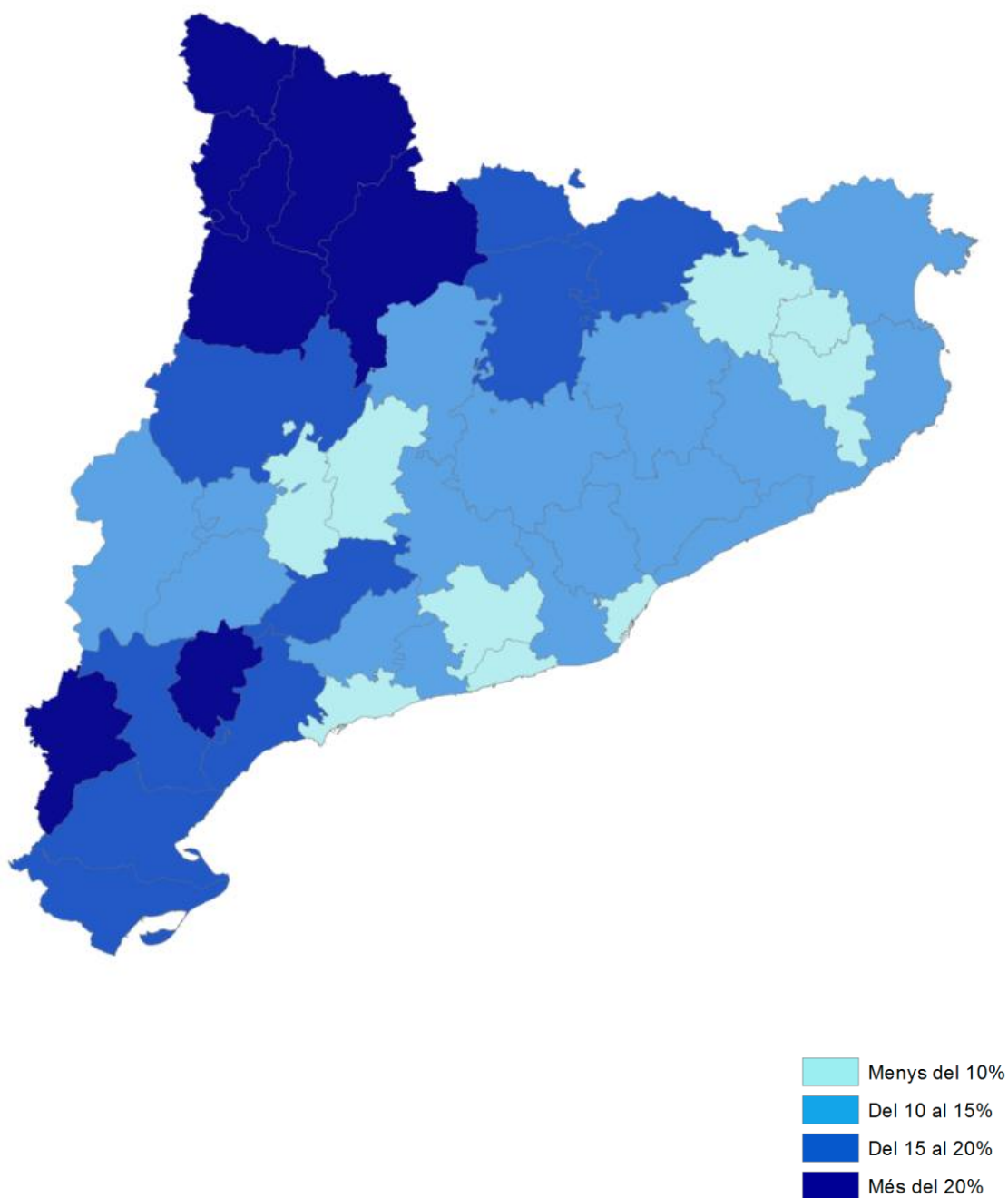
Les comarques amb una densitat de topònims més elevada (superior al 50 % dels noms de lloc de la pròpia comarca) i que designen elements vinculats a la instal·lació humana sobre el territori, es concentren a la meitat est del país coincidint, en general, amb les més fortament humanitzades. En el cas de les comarques costaneres i metropolitanes, aquesta densitat s'explica per la notable presència de noms de lloc que designen nuclis de població (barris, veïnats, urbanitzacions) i equipaments. En el cas de comarques interiors com el Solsonès, Bages o Garrotxa, per l'elevada presència de masos i cases disseminats, típics del poblament d'aquests sectors on prenen rellevància davant orònims o hidrònims.

Orònims

Les comarques amb una densitat més elevada d'orònims (cims, colls, serres, planes, valls, paratges...), superior al 50 % dels noms de lloc de la pròpia comarca, són les pirinenques, per raó de la rellevància que hi prenen els noms vinculats a la morfologia del terreny i, per contrast, a la menor presència d'hàbitat humà. També comarques com les Garrigues o l'Urgell, en aquest cas per l'elevat nombre de noms de lloc que designen paratges i partides de terra, propis d'aquest sector del país. Les comarques amb un percentatge més baix d'orònims, no vol dir que no tinguin molts noms de lloc referits a accidents del terreny sinó que percentualment queden per sota dels que designen altres conceptes (com noms de poblament).

Hidrònims

Tant en nombres absoluts com percentualment, la hidronímia ocupa un lloc menor en relació als altres conceptes on, de mitjana, se situa al voltant del 15 % dels noms de lloc del país. Les comarques amb major presència d'hydrònims són les de relleu trencat on s'hi donen valls i tàlvegs de manera abundant facilitant l'aparició de noms de lloc referents a barrancs i torrents (comarques pirinenques i també el Priorat o la Terra Alta). Es poden destacar les comarques de nord del país, per la major presència d'elements associats a l'aigua i les del sud (Baix Ebre i Montsià), per la presència del Delta de l'Ebre.

Els genèrics dels topònims catalans i la seva distribució dialectal

Les possibilitats que ofereixen les noves tecnologies, especialment en l'àmbit del tractament i processament de dades, són bàsiques per a facilitar l'apropament a la toponomàstica a aquelles persones poc o gens avesades a endinsar-se en aquest terreny. La possibilitat de mapificar elements dialectals contribueix, a més, a la recerca en investigació toponímica i, en particular, dialectològica. En l'aproximació que es presenta en aquest estudi es parteix de la toponímia continguda al Nomenclàtor Oficial de Toponímia Major de Catalunya a escala 1:50 000. Aquest Nomenclàtor compta amb un total de 52 719 entrades.

Fent un salt enrere fins la primera meitat de la dècada dels vuitanta del segle passat, podem esmentar, com a precedents, els excel·lents articles de Carles Domingo, apareguts a la revista *Escola Catalana*, on s'hi tractaven els noms de les formes del relleu. Carles Domingo, com a revisor que va ser del Recull de Camp de toponímia de l'ICC a escala 1:5.000 va poder disposar d'aquesta font, entre d'altres, que li cobria tot el territori i a una escala de detall. Bàsica, per tant per a les seves indagacions. Aquest aplec d'articles, ampliat i revisat, va ser publicat anys més tard, el 1997, en un llibre editat conjuntament per l'Institut Cartogràfic de Catalunya i la Societat d'Onomàstica amb el títol d'*Els noms de les formes del relleu*.

El llibre mostrava una vinculació estretíssima entre cada nom, cada forma nominal del relleu, i l'espai geogràfic designat per aquella forma genèrica, de manera que a l'obra s'hi indiquen referències sobre a quins sectors del territori s'hi troba una determinada forma genèrica. En una línia comparable, el mateix *Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll conté nombrosíssimes referències comarcals i locals fruit de la coneguda història de la seva elaboració, encara que la majoria es refereixin a patronímics. O el mateix *Onomasticon*, on les referències territorials són inexcusables en una obra d'aquestes característiques, està redactat amb referències locals bàsiques, detalladíssimes en alguns casos, d'acord amb la manera que Coromines havia treballat.

Tanmateix, cap d'aquestes magnes obres conté mapes. I molt sovint, s'hi haurien agraït. Una reflexió semblant la podem estendre a notables publicacions sobre onomàstica, malgrat que, en treballs recents aquesta tendència sembla revisar-se amb la inclusió de cartografia zonal o de detall de l'àrea estudiada. En el terreny dels estudis de dialectologia l'ús de cartografia es fa encara més necessari. Comunicacions recents han anat incorporant mapes, però aquests són molt senzills, gairebé simples esquemes.

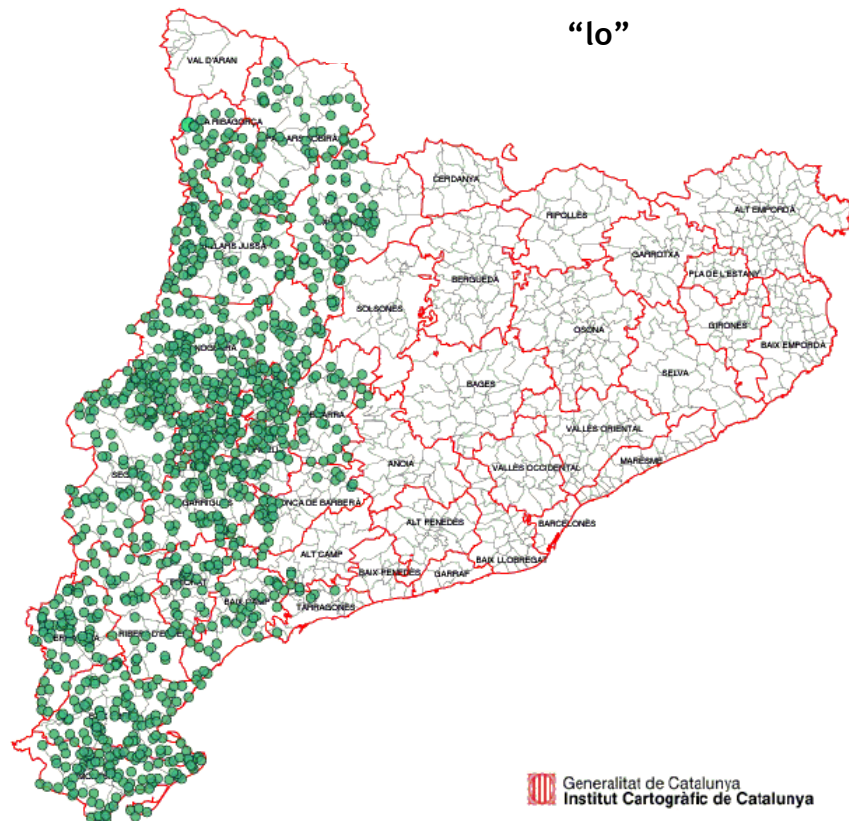
Des de l'ICC entenem les relacions entre toponímia, geografia i cartografia com a indissociables, com també no es pot deslligar l'estudi dels topònims i la necessitat d'un suport cartogràfic per a poder situar, comprendre i posar en el seu context cadascun dels noms de lloc.

Exemples

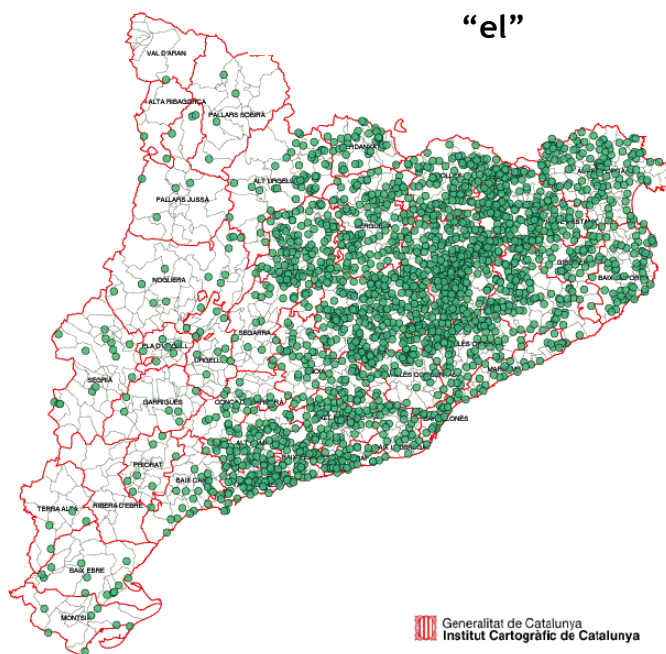
Dominis: *lo/el*

Exemple clar i citat repetidament en els grans estudis de dialectologia catalana. L'ús de l'article definit com a exemple clar de diferenciació entre els dominis del català occidental i oriental. És un retrat, encara que no exactament extrapolable a la llengua oral d'avui, atesa la tendència fossilitzadora de la toponímia però sí representatiu del repartiment dels respectius àmbits i de la progressiva influència de l'article "el" dins del català occidental.

El total de topònims del *Nomenclàtor* que comencen per article (*el, la, els, les, lo, los, eth, era, sa...*), són un total de 10.402. D'aquests, 930 ho fan amb la forma "**lo**" (*lo Maset, lo Camí de Menàrguens, lo Faro...*) i representen un 8,9 % del total de topònims amb article inicial.

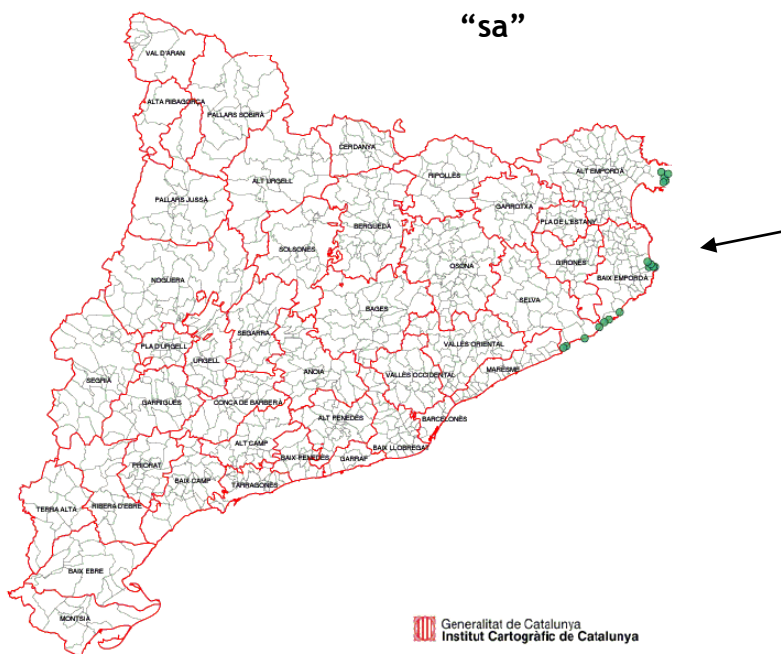

Els topònims començats per l'article "el" sumen un total de 2462 (*el Balís, el Vilar de Sant Boi, el Sunyer de Dalt...*) i representen un 23,7 % del total de topònims amb article inicial.

sa

El cas de l'article salat (*sa Conca, sa Cova de s'Infern, sa Tuna...*), és remarcable en la toponímia litoral septentrional encara que molt menys abundant que en temps passats. El percentatge de topònims que el duen es restringeix a 21 (0,2 %).

eth

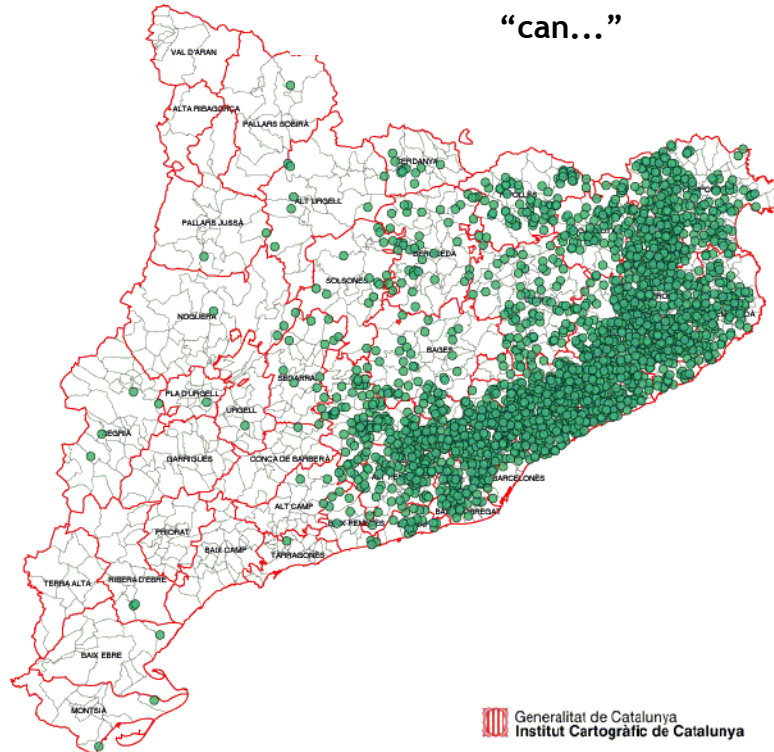
Exemple d'un altre domini, en aquest cas no dialectal sinó lingüístic, l'aranès, on l'ús de l'article **eth** queda circumscrit a la vall d'Aran.

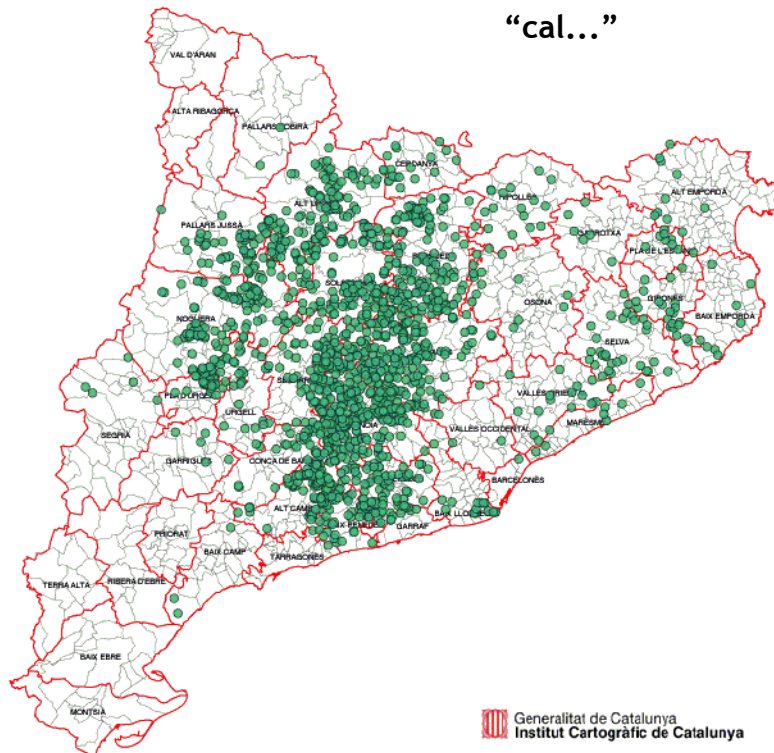
Can_ / Cal_ / Casa_ / Mas de_

Un altre clàssic, que finalment podem tenir mapificat de manera força extensa és l'ús dels apel·latius per a la designació de l'habitatge humana. En són exemples les formes **Can / Cal / Casa de / i Mas de** de les quals tenim les següents distribucions: En relació al **Can**, el seu assentament coincideix amb les zones de més gran instal·lació humana al llarg de la història dins la Catalunya Vella: litoral i corredor prelitoral i altres sectors de la Catalunya Central però amb menys densitat. Per contra la contracció sortint de Casa del (**Cal**) presenta una especialització sectorial curiosa d'alta concentració en aquest eix geogràfic central. En les formes **Casa de** (sense contracció) i **Mas de** hi trobem una major presència i concentració exclusivament en domini occidental.

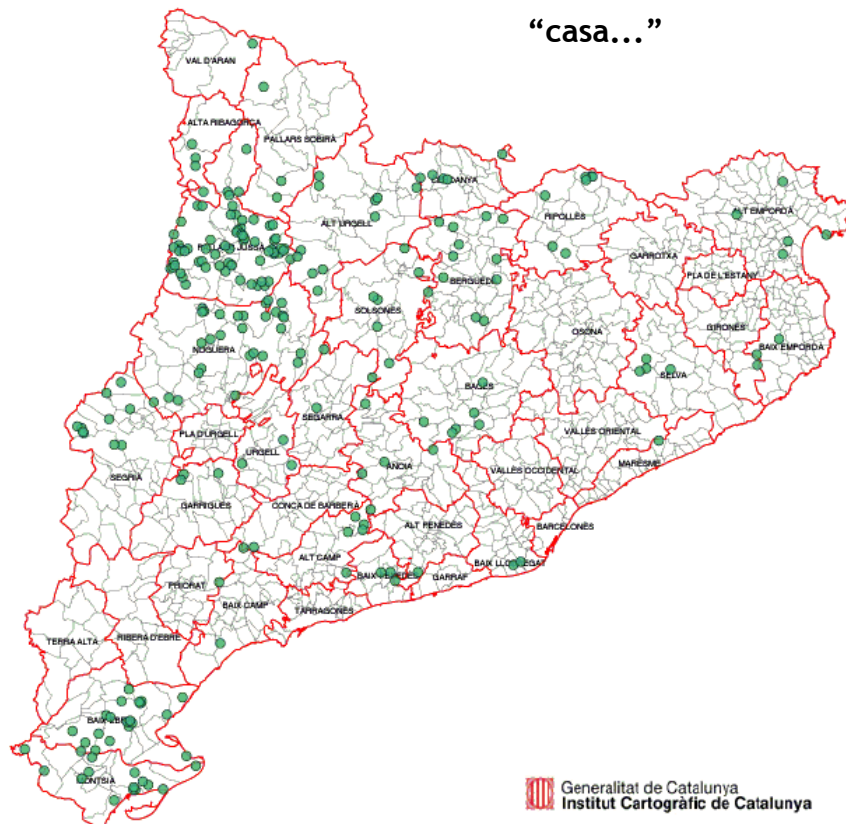
En el cas dels topònims que designen edificis, el Nomenclàtor en contempla 10.136. D'aquests, un total de 2450 són noms començats per "**Can**" (*Can Castellví, Can Maçana, Can Terrades del Molí, Can Pou de ses Garites, Can Pradell de Baix...*) que representen un 24,2 % del total dels que designen cases.

En paral·lel, recollim aquells topònims que designen edificis començats per “**Cal**” (*Cal Ferrer de Dalt, Cal Noguera, Cal Rajoler...*). En trobem 1612. Representen un 15,9 % del total dels que designen cases.

També trobem noms de casa començats per la forma “Casa ” o “Casa de ” (*Casa Concurrell, Casa de Carlat, Casa Sisquet...*). Representen un 2,2 % del total.

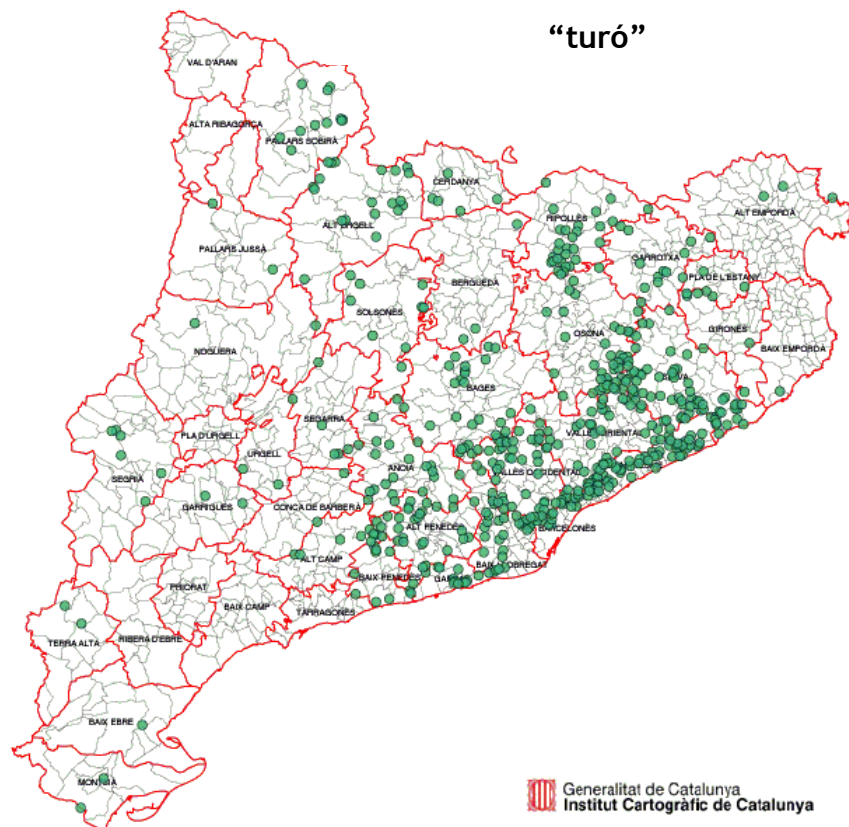
Formes del relleu

En relació a genèrics comuns i freqüents en la nostra toponímia proposem un petit itinerari a través d'algunes formes relacionades amb el relleu, especialment noms d'elevacions del terreny.

Turó

Sobre aquest mot, Domingo enumera que és usat "més que enlloc en català central. Zona costanera compresa entre Llobregat i Selva, amb la Serralada Prelitoral des de Montserrat fins al Montseny com a límit superior. Poc freqüent al Berguedà. No a Osona, o molt poc freqüent. Poc freqüent en català occidental o meridional. Absolutament foraster més enllà de l'Ebre." Coromines hi afegeix que és freqüent a sectors de les planes centrals, a Osona (densitat màxima) i també al Solsonès. Com a darrer referent, el DCVB enumera l'Empordà, la Segarra, el Camp de Tarragona, València i Mallorca. La mapificació del mot ofereix aquestes grans línies però permet apreciar àmbits que havien quedat amb ombra als redactats anteriors.

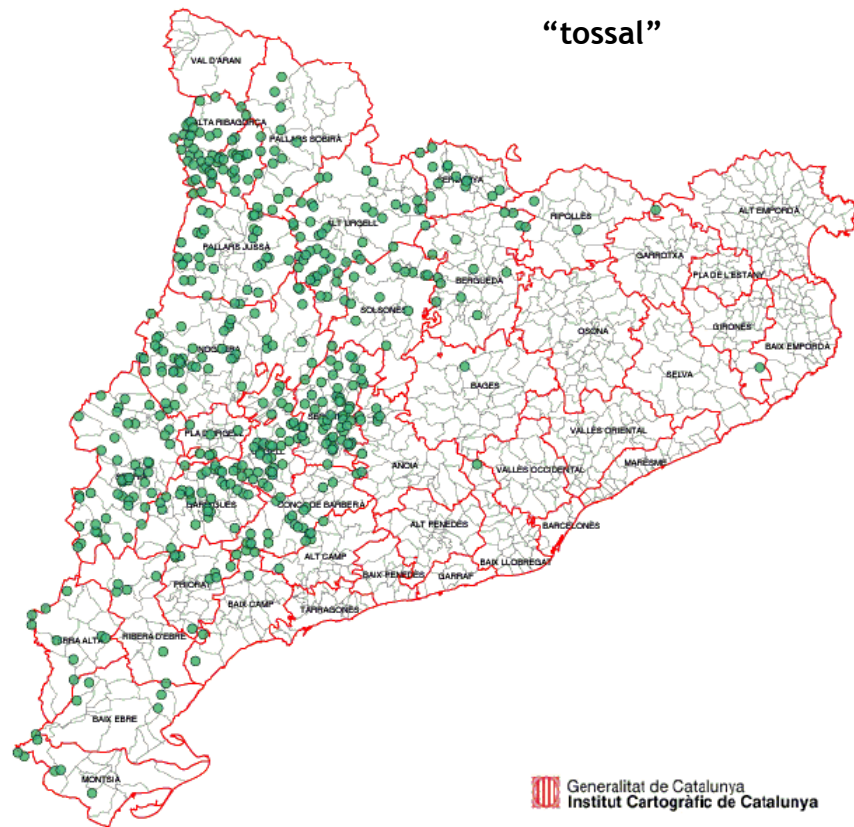
Dels 4971 topònims del *Nomenclàtor*, referits a cims i elevacions del terreny en general, n'hi ha un total de 542 (11,3 %) que comencen per "**Turó**" (*Turó del Castell, Turó de l'Home, Turó Gros...*).

Tossal

Aquest genèric, segons Domingo, no és estrany a cap dialecte però el trobem propi sobretot del català occidental”. Coromines hi afegeix els límits: des del capdamunt de la Ribagorça i Pallars fins a les Garrigues i el Baix Segre. El DCVB el cita igualment a la Llitera, Sant Martí Sesgueioles, Valls, Gandesa, Freginals i País Valencià.

Troblem un total de 473 *tossals* a la base del Nomenclàtor, quantitat que representa un 9,9 % del total dels noms de lloc que designen cims. Exemples: *Tossal Bovinar*, *Tossal de les Forques*, *Tossal de Cortiuda*...

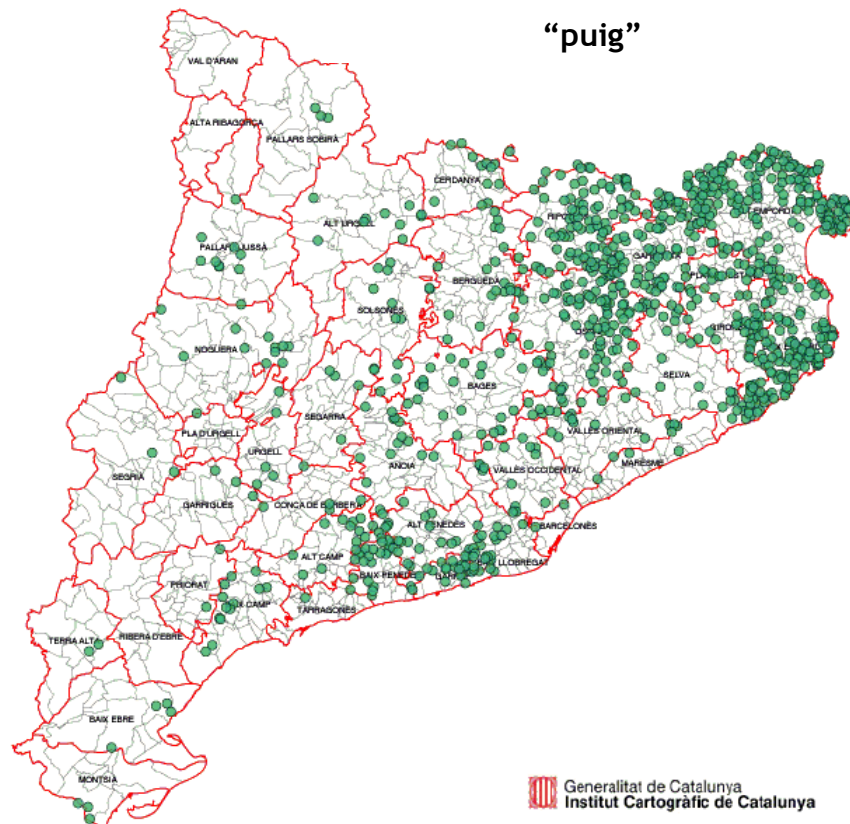
Puig

El DCVB parla d'un densitat molt alta a la Catalunya septentrional i oriental, definició que comprovem d'abast massa limitat. En aquest sentit, és molt interessant d'observar les concentracions de densitat territorial que presenta la forma **puig**, on dins d'una distribució que cobreix gairebé tot el territori, hi observem una major concentració al nord-est del país però també dos focus densos al Massís de Garraf i la serra del Montmell i curs alt del Gaià. Efectivament, tal com diu “Els noms de les formes del relleu” hi ha una quantitat extraordinària a les contrades gironines, però les zones on l'ús del mot puig hauria perdut més terreny o ja s'hauria extingit, pervivint només de forma fossilitzada serien les

comarques centrals a l'entorn de Barcelona (...) tot i que al Principat se'n reprendria força l'ús pel Gaià si més no com a apel·latiu genèric.

Per contra, el genèric 'pujol' presenta una densitat i freqüència més escasses, concentrant-se especialment en terrenys de muntanya mitjana.

Retornant a "puig", trobem 792 casos, que representen un 16,5 % dels noms de cims de Catalunya. En són exemples: *Puig de l'Àliga, Puig Cornador, Puig Pelat, Puig dels Jueus...*

Tuc

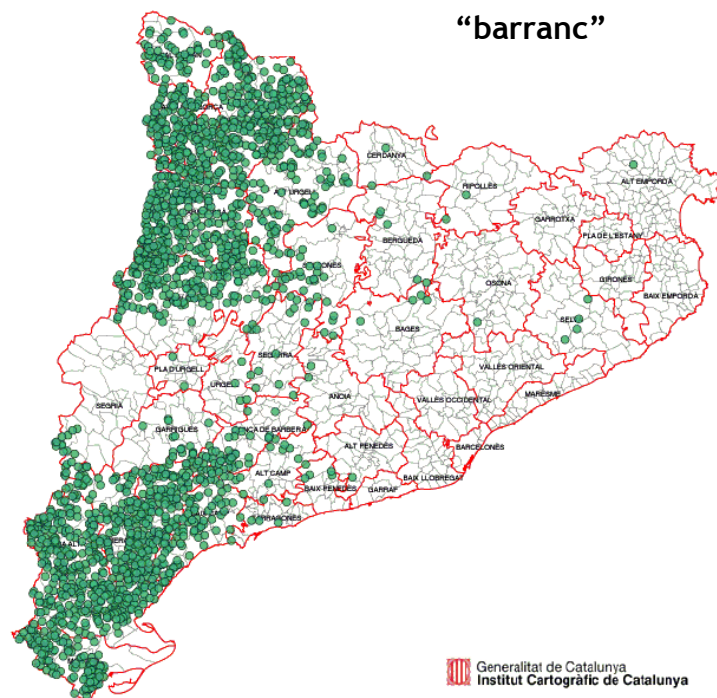
Finalment, un darrer exemple de genèrics referits a elevacions del terreny. És el cas de la forma **tuc** on el DCVB anomena només les Vall d'Àneu i de Boí, mentre que Domingo entra més al detall dient que és "propi del Pallars Sobirà i Ribagorça, Vall d'Àneu i Vall de Boí i freqüent a la Vall d'Aran però ja no es tracta de la llengua catalana. El representant més meridional que hem trobat és el *Tuc de la Cometa* a la Torre de Cabdella."

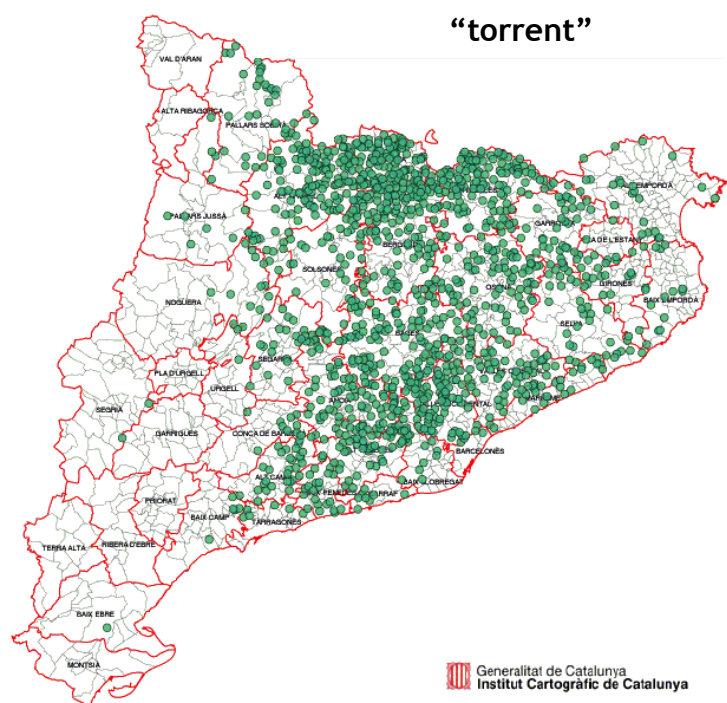
Hidrònims

Canviant de registre geogràfic volem presentar un altre exemple de dominis lingüístics diferenciats. Es tracta d'un altre cas citat en estudis i treballs de dialectologia i és la distribució geogràfica dels genèrics **barranc** i **torrent**, tot i que no són exactament sinònims i responen a conceptes geogràfics semblants però amb matisos diferents. El DCVB no fa referència a la distribució geogràfica d'aquests dos genèrics, però Coromines entra molt al detall, com el mateix Moreu-Rey. La plasmació gràfica de la coneguda divisió *barranc* (domini occidental), *torrent* (domini oriental) és palpable.

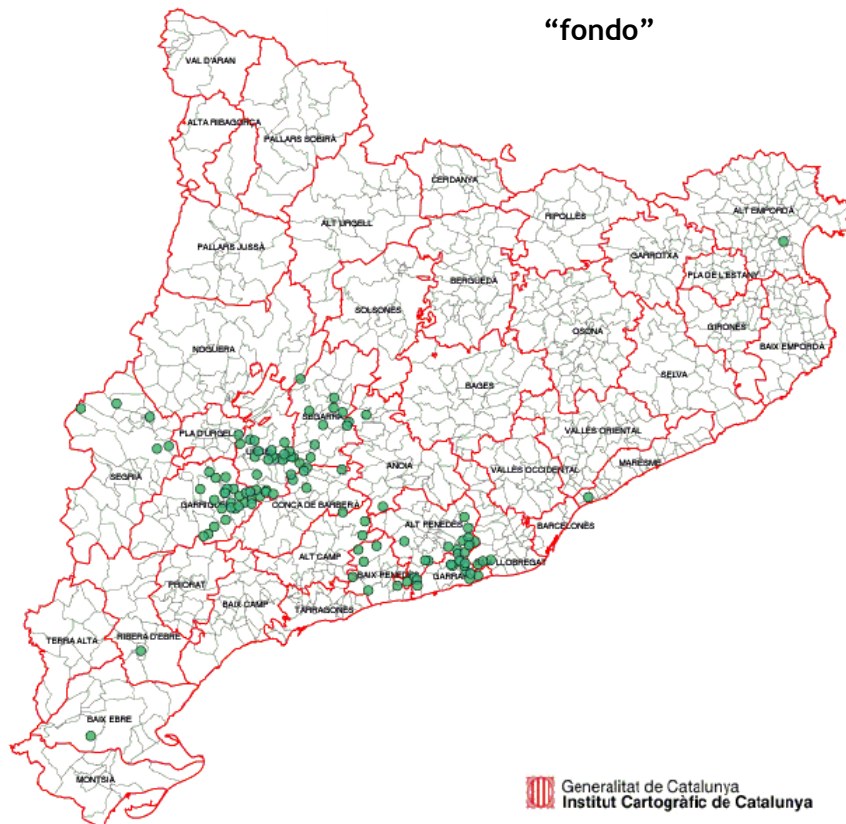
Dels 5474 topònims presents al Nomenclàtor que designen cursos fluvials, n'hi ha 2008 (36,6 %) que comencen pel genèric **“barranc”** (*Barranc de Desferracavalls, Barranc d'Adons, Barranc de Comallonga...*).

El genèric **“torrent”** (*Torrent de Fontfreda, Torrent Negre, Torrent de les Rovires...*), surt un total de 1422 casos, fet que representa un 26 % del total dels cursos fluvials.

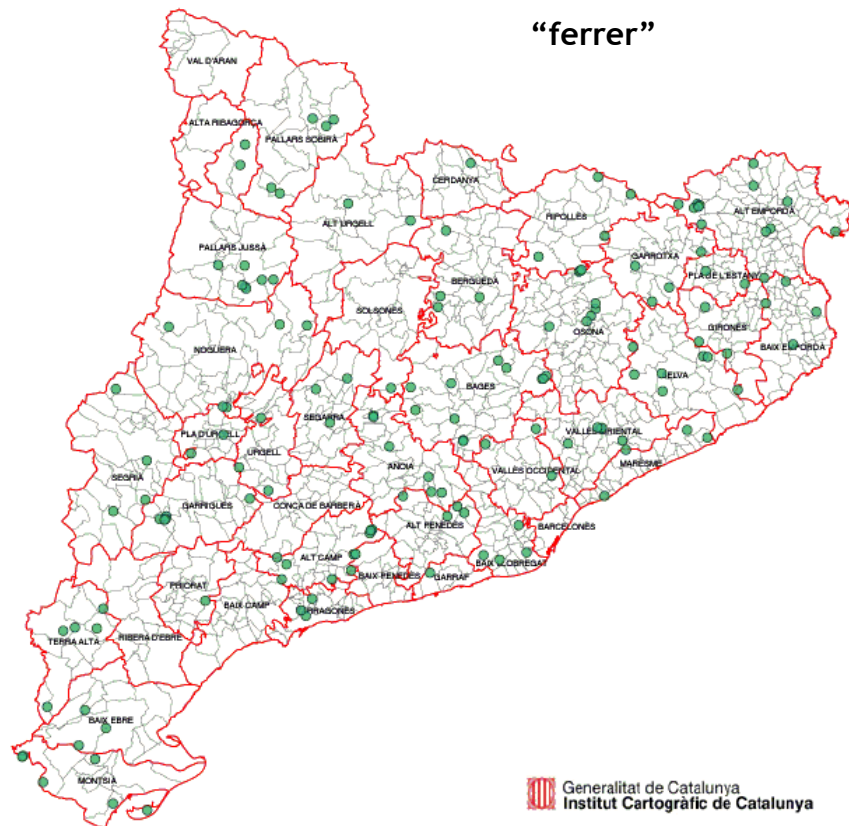

Una de les ajudes més clares a la investigació és la mapificació de fenòmens puntuals o locals a partir de cerques sobre topònims amb genèrics amb formes minoritàries. Un exemple en seria **fondo** (Garraf, Montmell, Segarra, Urgell i Garrigues). 111 casos (3,7 %). *Fondo de les Sivines, Fondo de Matabous, Fondo dels Cocons...*

Etnologia

Com s'ha comentat, les possibilitats d'extrapolació d'aquestes lectures poden ser utilitzables a altres àmbits. En proposem una des del terreny de l'etnologia o fins i tot de l'economia històrica, com és la comprovació de la distribució geogràfica d'oficis a partir de la toponímia. Prenent com a exemple el genèric **ferrer**, s'observa una distribució homogènia per tot el territori de topònims que contenen aquesta forma. 174 casos.

Qüestions històriques

Des d'un àmbit més proper a la història, la distribució dins la toponímia catalana dels hagiòtopònims, ha estat un cas treballat i tractat en molts estudis, però la visió del fenomen sobre un mapa, en facilita la comprensió i subratlla esdeveniments històrics. Com es pot comprovar, la distribució majoritària del les formes **sant/santa** se circumscriu a un àmbit que depassa l'estricta Catalunya Vella, marcant un arc que va des de les terres planes de la Noguera, fins al Baix Penedès, incloent comarques com l'Alt Penedès, l'Anoia o la Segarra que es troben més enllà del Llobregat responent aquesta divisòria, probablement, als efectes de l'expansió del segle XII.

Al *Nomenclàtor* hi ha 2003 topònims, dels quals 1520 (75,9 %) corresponen a advocacions dedicades a *sants* i 483 (24,1 %) dedicades a *santes*. Exemples: *Sant Pere Pescador*, *Sant Boi de Llobregat*, *Sant Roc*, *Sant Jeroni...* *Santa Coloma de Gramenet*, *Santa Maria del Camí*, *Santa Susanna*, *Santa Fe del Penedès...*

